

Bu kitap, bir bakıma Clooney'nin mukayeseli teolojiiyi nasıl yaptığının ve bu yöntemden ne anladığının bir özetidir. Zira şahsî tercihiine binaen Hinduizm ve Hıristiyanlık arası benzerlikler ve mukayeseli teolojinin kişiye kazandırdığı mânevî derinlik üzerinde duran yazar, entelektüel çıkarımı önceleyen, farklılıklar üzerine yoğunlaşan mukayeseden neredeyse hiç bahsetmemiştir. Lâkin, yazarın kendisinin de ifade ettiğı gibi, bu çalışma mukayeseli teoloji alanında "yetkili bir beyanat" sayılmamalıdır (s. 164). Clooney'nin bu alandaki önemi, kendinden ilham alarak farklı yaklaşımlar ortaya koyan öğrencilerinin varlığı göz önüne alındığında daha iyi anlaşılacaktır. Mukayeseli teolojinin muhtelif veçhelerini ortaya koyan ve Clooney'nin editörlüğünde yayımlanan *The New Comparative Theology* (2010) adlı çalışma, ilgili okuyucu için daha farklı bakış açıları sunacağından *Comparative Theology* ile beraber okunması tavsiye edilebilir.

Betül Avcı

(Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi)

Sufism: A Global History

Nile Green

Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, 263 sayfa.

Kitap, bir bütün olarak dünya tasavvuf tarihiyle ilgili bugüne kadar yazılmış en kapsamlı eserlerden biridir. Tasavvufu küresel bir olgu olarak ele alan "tasavvuf tarihine giriş" kitabıdır. Diyakronik (artzamanlı) tarih anlayışıyla yazılmıştır. Tasavvufun zaman içinde geçirdiğı değişimleri, söz konusu değişimlerin tarih boyunca nasıl gerçekleştiğıyle ilgili dönemler arası irtibatlar kurarak sunmaktadır. Belli sebep-sonuç dizgileri içinde tasavvufun milâdî 850 yılından 2000'e kadar ne yönde ve nelere bağılı olarak evrildiğini gözler önüne sermektedir.

Kitap, bir "Giriş" ve dört bölümden oluşur. Yazar söz konusu 1150 yıllık süreçte, dünya üzerindeki tasavvufî hareketliliğı yıl bazında dönemlere ayırarak kitabın ana başlıklarını meydana getirmiştir. Bu başlıklar sırasıyla, "Kaynaklar, Kurumlar ve Rekabetler (850-1100)", "Şeyhler ve Dervişler İslâmı (1100-1400)", "İmparatorluklar, Sınırlar ve Yenileyciler (1400-1800)" ve "Sömürgecilikten Küreselleşmeye (1800-2000)" şeklindedir. Yazar her bir ana başlık altında, ele alınan dönemde tasavvufî hareketliliğın olduğu bütün bölgelerle ilgili alt başlıklar açmıştır. Böylece kitap, 850-2000 yılları arasında tasavvufun dünya

üzerindeki durumunu kronolojik olarak aktarırken, tasavvufî hareketliliğin yaşandığı tüm bölgelerle ilgili tasavvuf tarihini ilgilendiren bilgiler sunmaktadır. Bunu yaparken kaçınılmaz olarak dönemlerin ve bölgelerin genel tarihî havasına değinmekte; ancak asıl hedefi olan tasavvuf tarihi yazımından uzaklaşmamaktadır. Bu yönüyle kitap, okurundan belli bir tarih bilgisi talep etmektedir. Kitapta, her bir bölümde adı geçen bölgelerin harita üzerindeki yerinin gösterildiği ve dönemlerin birer bütün olarak değerlendirilmesini kolaylaştıran dört ayrı haritanın yanı sıra çeşitli resimler ve fotoğraflar, “Ek Okuma Listesi”, “Terimler Listesi” ve “Dizin” bulunmaktadır. Ancak kitapta bibliyografya yoktur.

Green’in 20 yıl boyunca tasavvuf metinleri üzerine çalışmasının ve ilk gençlik yıllarında başladığı İslâm coğrafyasını fiilî olarak keşfetme tecrübesinin meyvesi olan bu eserin yazılma sebebi, tasavvuf hakkında tarihin her dönemine aynı değeri veren ve vurguyu yapan bir kitabın olmamasıdır. Her dönem ve bölgeye özel dikkat gösterilmesi, yazarın ifadesiyle “Tasavvufun gerçekte tek bir anavatanı olduğu ya da asıl şekliyle klasik çağda yaşandığı düşüncesini yermek içindir” (s. xi). Yazar tasavvufun “misticizm” yerine “gelenek” başlığı altında daha iyi anlaşılacağını düşünmekte ve “gelenek”i zaman ve mekânla aktarılan bir olgu olarak değerlendirmektedir (s. xi). Yazara göre bir gelenek olarak tasavvufun oluşumunu incelemek, ancak değişen zamanlarda ve farklı mekânlarda gerçekleşen olayların zamansal olarak diyakronik, uzamsal olarak da dağılımsal yapısını irdelemekle mümkündür (s. xi).

Yazara göre Batılı araştırmacıların tasavvuf değerlendirmelerinde Hıristiyan paradigma etkili olmuştur. Hıristiyanlığa ait misticizm anlayışı bu araştırmacıları tasavvufu misticizm merkezli olarak değerlendirmeye itmiştir. Oysa tasavvufun “yasal kurumların antitezi olan ve dünyevî sahalardan uzak duran bir yaşam tarzı” olduğu iddiası bir dogmadan ibarettir. Çünkü gerçekte tasavvufun pek çok yönü bireysel ve özel olmaktan ziyade, kolektif ve toplumsaldır (s. 2). Nitekim kitap boyunca tasavvufun sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal alanlardaki etkinliği anlatılmaktadır. Yazar, kendi tasavvuf araştırması yaklaşımının “tasavvufu kuvvetli bilgiler, ameller ve insanların ‘gelenek’i olarak algılamak” olduğunu belirterek pek çok Batılı araştırmacıdan farkını ortaya koymaktadır (s. 3). Tasavvufun kökeni konusunda da oryantalist perspektife muhalif bir tavır sergilemektedir. Yaygın olan “etkilenme, ödünç alma, uyarılma” söyleminin temelinde bulunan “dikey” tarih anlayışını eleştirmektedir. Mevcut her düşüncenin kökenini çok eskilerde arayan ve mutlaka daha önceki bir düşünceden etkilenmiş olduğunu iddia eden tezin yerine, incelenen konuların kendi tarihsel düzleminde değerlendirildiği “yatay” tarih anlayışını ilke olarak benimser görünmektedir (s. 17). Kitapta “dikey” olarak ifade edilen

anlayış, geleneksel “döngüsel” tarih anlayışına alternatif olarak “doğrusal” tarih anlayışını koyan; “evrimci”, başka bir deyişle “ilerlemeci” yaklaşımın uzantısıdır ve modern paradigmanın ürünüdür. Modern bir Batılı olan yazarın -eleştirdiği yaklaşımın paradigmatik arkaplanından haberdar mıdır bilinmez-yaptığı bu eleştiri, üzerinde durulması gereken bir eleştiridir.

Yazar kitap boyunca “tasavvuf” kelimesi ile tasavvufun “kurumsallaşmış” şeklini kastetmektedir. Bu sebeple yazara göre henüz bir sûfi hareketin ve herhangi bir tasavvuf doktrininin olmadığı ve tasavvufun bir “gelenek” halini almadığı 800’lü yıllar, “tasavvuf”un anlamlı bir varlığının olmadığı yıllardır (s. 16). Genel kabulün aksine yazar, Müslüman zâhitlerin, sûfilerin atası olmadığını, bilakis onların rakibi olduğunu iddia etmektedir (s. 20). İlk sûfiler arasında Harrâz, Tüsterî, Cüneyd ve Hallâc’ı saymakta; Hasan-ı Basrî, İbrahim b. Edhem gibi ilk dönem zâhitlerini sûfi olarak görmemektedir. Kendilerine “sûfi” denilen pek çok insanın, zâhitlik uygulamalarını sahte dindarlığa sebep olan gereksiz gösterişler olmakla suçladıklarını ifade etmektedir (s. 20). Ancak bu doğru değildir. Her ne kadar züht pratiklerini eleştiren sûfiler olmuşsa da, zâhitlik özellikle ilk dönem sûfilerinin genel karakteristiğini oluşturmaktadır.

Yazarın üzerinde önemle durduğu kavramlardan biri “gelenek”tir. Kitap tasavvufun bir gelenek olarak yüzyıllar içindeki dönüşümünü ortaya koymaktadır. Kitabın ilk bölümünde incelenen 850-1100 yılları arasında tasavvuf, lokal olarak kullanılan “yün giyenler”e işaret eden bir sözcük olmaktan çıkarak sayıları gittikçe artan metinlerle ifade edilen bir bilme metodu, sonra da kolektif birliktelik ve üretimin kurumsal mekanizmaları tarafından konulan bir “gelenek” haline gelmiştir (s. 62-63). 12. yüzyıldan itibaren sûfilerin mânevî yöntemlerini çeşitlendirmeleri, iletişim araçlarını yerelleştirmeleri, tarikat ve evliya kültürleri oluşturmaları sayesinde tasavvuf öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, İslâm dini tasavvufun şahıslarından, fikirlerinden ve kurumlarından ayrılamaz hale gelmiştir. Bu dönemde tasavvuf, kökeni Hz. Peygamber’e kadar uzanan bir “gelenek” olmuştur (s. 73). Aynı gelenek 1600’lü yıllarda fazlasıyla çeşitlenmiş, şaşırtıcı farklı türde tasavvuf pratiği, doktrini ve organizasyonu ortaya çıkmıştır (s. 154). Bu dönemde tarikatlar, Orta Çağ’daki gibi gelenek üretici mekanizmalardan ziyade, devletle olan ilişkileriyle ön plana çıkmıştır. 1800’lü yıllarda başlayan sömürgecilikle birlikte Müslümanlar’ın güç kaybetmesinin faturasını sûfilere kesen Selefi reform hareketlerinin etkisi altında tasavvuf yeni modern formlara bürünmüştür. 20. yüzyılda ise yeni teknolojilere ve toplumlara adapte olarak o kadar küresel hale gelmiştir ki, bugün sûfi müziğinin ve ilâhilerinin âyin içtimâları Los Angeles’ta, Şiraz’da olduğundan daha yaygındır. Yazarın ortaya koymaya çalıştığı üzere, zamanın değişmesiyle sürekli yeni dönüşümler geçiren bir “tasavvuf geleneği” söz konusudur.

Yazar bugün dünyadaki sûfilerin çoğunun Bağdat'taki ilk sûfilerin hatıralarından ve miraslarından müteşekkil olan geleneğin gerçek taşıyıcıları olduğuna dikkat çekmektedir. Yazarın "girişimci sûfiler" (Avrupa ve Amerika'ya göç ederek öğretilerini yayanlar) ya da "füzyon sûfiler" (şeriat referansından uzaklaşanlar) dediği gruplar, geleneğin bugüne uyarlanmış şekillerini teklif ederlerken, kendilerini eski sûfi şeyhlerin söz ve uygulamalarına bağlamaktan geri durmamaktadırlar. Bugün Müslümanlar'ın seçebileceği İslâm içindeki birçok inanç tarzından biri olan eski sûfi örgütlenme, sadece epey seyreltilmiş şekliyle devam ederken; milyonlarca Müslüman'a göre tasavvuf, onların "Yaratıcı'yla âhenge giden yolunu aydınlatmaya devam etmektedir" (s. 228). Konularının yüzyıllar içinde çok değişmesine rağmen, bir "gelenek" olarak tasavvuf, metinler ve terminoloji, silsileler ve şeyhler, ritüeller ve sözleşmeler bağı ile bir arada tutulmuştur (s. 228).

Kitapta geleneğin çoğulcu yapısı özellikle vurgulanmaktadır. Yazara göre tarikatların yüzyıllar boyunca aktardığı, İslâm'ın ta kendisi olmuştur (s. 87-88). Ancak bu durum tarikatların farklı anlayışlara sahip olmalarına, hatta aynı tarikat içinde dahi zamanla yaklaşım değişikliklerinin meydana gelmesine engel olmamıştır. Yazar bu noktada devletle ilişkiler, müziğin kullanımı ve diğer dinlerin mensuplarıyla ilişkiler konusunda Çiştîyye ve Nakşibendîyye tarikatlarını karşılaştırmaktadır: Çiştîyye tarikatı müzikle yakından ilgili, devlet kurumlarına antipati ile bakan, Hindular'la etkileşime son derece açık olan bir yol iken, Hâcegân-Nakşibendî tarikatı ilk ortaya çıktığı dönemde diğer sûfi grupları gevşek olmakla eleştirmiş ve hankahların varlığını maddî şeylerle irtibat âlâmeti saymıştır. Aynı tarikatın sonraki dönemlerde sermaye biriktirmenin önemine işaret etmeye ve sermayeyi Allah'ın velilerine ihsanı olarak görmeye başlaması ise, tasavvuf tarihi açısından ilgi çekicidir (s. 90). Yazar bu örneklerle geleneğin ne kadar esnek bir kaynak olduğunu vurgulamaktadır. Kurallara uyan orta yol sûfilerinin aksine, tüm sosyal normları reddeden Kalenderîler bu esnekliğin en belirgin kanıtıdır (s. 80).

Yazarın bazı konularda dikkat çekici tespitleri vardır. Velilerin kutsallaştırılmasına Türko-Fârisî Doğu'da, Türko-Arap Batı'dan çok daha fazla rastlandığını belirtmektedir ve yazara göre bunun sebebi Kuzey Afrika dışındaki Müslüman coğrafyayı yöneten Türk ve Moğol göçebe grupların "göçebe hayat mitleri"dir (s. 102). Ayrıca yazar sûfilerin sömürgecilikten istifade ettiğini vurgulamaktadır (s. 221). Müslümanlar'ın sömürgecilik sayesinde tanıştığı buharlı ulaşım ve matbaa, tasavvufun küresel bir alana yayılmasını sağlamıştır. Gerçekten de sûfilerin günün teknik olanaklarına ve farklı koşullara sağladıkları yüksek adaptasyon, onları mesajlarını dünyanın her yerine ulaştırabilir hale getirmiştir. Yazara göre tasavvufun tarih boyunca geçirdiği süreçlerde, basit

birer gelenek aktarımından çok, “içtihat” (reinvention) çabaları söz konusu olmuştur (s. 215). Kitabın bütününde bu düşünce kanıtlanmak isteniyor gözükmektedir. Tasavvuf geleneğinin geçirdiği dönüşümler, kaçınılmaz olarak yeniden üretim mekanizmalarını devreye sokmuş, fakat tasavvuf bir “gelenek” olarak devamlılığını korumuştur.

Yazar bu kitapla amaçlarından biri olan “tasavvuf tarihini, Müslüman insanların sosyal, politik ve entelektüel tarihinin ana görüşü içine yerleştirerek normalleştirme” amacına ulaşmış görünmektedir. Ayrıca yazar, “tasavvufun Müslümanlar’ın tarihî tecrübelerindeki içkinliğine işaret ederek tasavvuf tarihinin dünya tarihinin diğer alanlarıyla bağlantısını göstermek” amacına da fazlasıyla ulaşmıştır (s. xii). Bir diğer amacı olan “yirminci yüzyılın başlarında, Müslüman dünyanın seküler bir histografyasının ortaya çıkmasıyla tasavvuf çalışmalarını kaplayan şüpheli havayı temizlemek” amacına ulaşip ulaşamayacağını ise zaman gösterecektir.

Kitap, literatür açısından eksikler içermektedir. Abbas Rizvî, Carl Ernst ve Alexander Knysh’in konuyla doğrudan ilgili olan kitaplarına atıf yapılmamıştır. Günümüz tasavvuf literatüründen bahsederken Batı’da etkin olan tradisyonalist literatüre hiç değinilmemiş ve sûfilerle ilgili bilgi verilirken çoğunlukla ikincil kaynaklar kullanılmıştır.

Kitabın ihtiva ettiği diğer olumsuzluklar sûfi kökenli devletleri sayarken Osmanlı İmparatorluğu’na yer verilmemesi, Fars şiirinin şeriat dışı unsurlarından bahsederken Ömer Hayyam’a değinilmemesi, Babürlülere Devleti hükümdarı Ekber Şah’tan bahsederken ona karşı çıkan etkili bir sûfi olan İmâm-ı Rabbânî’den bahsedilmemesi gibi hususlardır. Ayrıca yazar tarikatlarda sözlü etkileşimin tercih edilme sebebinin, müridlerin çoğunun okuma yazma bilmemesi olduğunu söylemektedir (s. 87). Oysa tasavvufta sözel aktarımın etkinliği, insan unsurunun öneminden kaynaklanmaktadır. Okuma yazma bilen müritlerin dahi mürşit ağzından irşat olması, “sâdırların satırlara tercih edilmesi” tasavvufun olmazsa olmazlarından.

Yazarın rüyaları ve müşâhedeleri, sûfilerin zamanın bariyerlerini aşmalarını sağlayan ve velilerin Allah’ın elçisiyle doğrudan görüşmelerine imkân veren bir “kültürel teknoloji” olarak görmesi, XII. ve XIII. yüzyıllardaki tarihin kurumsallaşma ve yayılma sürecini “markalaşma”ya benzetmesi, farklı tarikatları “firma”, müridleri de “müşteri” olarak ifade etmesi, anakronikle suçlanmasına sebep olabileceken; bizce modern okuyucunun ilgisini çekme ve anlamasını kolaylaştırma taktiği olarak değerlendirilebilir.

Kitabın en güçlü tarafı kronolojik olarak son derece uzun bir zaman dilimini öz bir biçimde vermesidir. Yaklaşık 1200 yıllık bir süreçte (850-2000

arası) tasavvufun etkin olduğu bütün coğrafyalara dair bilgilerin 200 küsur sayfayla aktarılmasının zorluğu ortadayken, Green kitabında bu işi başarıyla tamamlamış görünmektedir. Takdir edilmesi gereken bir diğer nokta, güçlü karşılaştırmalardır. Anlatılan dönemde yaşanan olayların kendinden önceki ve sonraki dönemlerle sebep-sonuç ilişkisi içinde karşılaştırılması böyle bir kitap için son derece önemlidir. Böylece Green, dönemler arasında kurduğu güçlü bağlantılarla okuyucuya devamlılık duygusu kazandırırken, verdiği yoğun tarih bilgisine rağmen, okuyucuyu boğmamayı da başarmıştır.

Kitabın asıl değeri ve en önemli özelliklerinden biri, kronolojik olarak kapsamlı ve küresel bir tablo çizmesidir. Kitap Amerika'dan Malezya'ya kadar tasavvufi hareketliliğin bulunduğu çok geniş bir coğrafyaya dair genel bir harita sunmaktadır. Tasavvufu kendi tarihî sürekliliği içinde izleyerek günümüze kadar getirmesi, okuyucuya tasavvufun devamlılığı olan ve hâlihazırda var olan bir realite olduğunu hatırlatmaktadır. Kitap tasavvufun zamandan ve mekândan bağımsız olarak hep canlılığını korumaya ve gündemde kalmaya devam ettiğini açık bir şekilde göstermesi açısından da önemlidir. Yazar örtülü olarak "tasavvufun gücünü çoğulculuktan aldığı" iddia ediyor gibidir. Nitekim pek çok değişikliğin yaşandığı uzun yüzyıllara rağmen tasavvufun güncelliğini koruyor olması, yazarın savını destekler niteliktedir.

Eser, verdiği kapsamlı ve çarpıcı bilgilerle okuyucuyu tasavvufun tarihi üzerinden "mâhiyeti"ni tefekkür etmeye yönlendirmektedir. Yazar her ne kadar konuya farkındalığı arttırıcı sorular sorma konusunda eksik olsa da, tarihsel verilere dayanarak yaptığı bazı tespitlerle dikkatli okuyucuyu tarihsel verilerden bağımsız bir mâhiyet araştırmasına -belki de farkında olmadan- yönlendirmektedir. Kitap tartışmasız biçimde, tasavvuf tarihiyle ilgilenenlerin baş ucu eseri olacaktır. Ayrıca takip ettiği tarihsel yöntem, dünya tarihi üzerinden yaptığı dönemsel ayrımlar ve olaylar arasında kurduğu güçlü bağlantılarıyla dönemsel olarak incelendiğinde, daha geniş veriler sunabilecek olan çalışmalara da rehber olacak niteliktedir. Senkronik perspektifle hazırlanmış eserlerin ayrıntılı bilgiler verdiği şüphe götürmezken, tüm senkronik çalışmaları içerecek diyakronik bir tasavvuf tarihinin -geniş ölçekli senkronik çalışmaların da katkısı ile- çok daha bütüncül ve tasavvufu anlamak adına "daha çok şey söyleyen" bir tarih olacağı da aynı derecede âşikârdır.

Cennet Ceren Çavuş

(Ar. Gör., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)